

Văn hóa vỉa hè ở Hà Nội hiện nay

Nguyễn Thị Phương Châu¹

¹ Viện Nghiên cứu Văn hóa, Viện Hàn lâm Khoa học xã hội Việt Nam.
Email: ngphuongchau@gmail.com

Nhận ngày 10 tháng 10 năm 2019. Chấp nhận đăng ngày 29 tháng 10 năm 2019.

Tóm tắt: Ở Hà Nội, văn hóa vỉa hè diễn ra hàng ngày, đa dạng và sống động song dường như lại chưa được nhìn nhận một cách khách quan từ góc nhìn nghiên cứu và quản lý. Bài viết này chỉ ra vỉa hè ở Hà Nội vừa là không gian sinh kế đa dạng và linh hoạt, vừa là không gian sinh hoạt rộng mở, không gian xã hội đặc thù, không gian nghệ thuật độc đáo và không gian ký ức sống động. Chính vì vậy, vỉa hè có vai trò vô cùng quan trọng trong văn hóa của Hà Nội. Vỉa hè là không gian đa sở hữu, đa chức năng, nơi diễn ra nhiều chiều tương tác giữa nhà quản lý với người dân và giữa người dân với nhau. Tất cả những điều trên cho thấy sự sống động, đa dạng, phức tạp của đời sống văn hóa vỉa hè. Hiện nay, chính quyền đang nỗ lực quản lý theo hướng đơn giản hóa, quy chuẩn hóa nên gặp không ít khó khăn khi dẹp trật tự vỉa hè ở Hà Nội.

Từ khóa: Không gian văn hóa, trật tự vỉa hè, văn hóa vỉa hè.

Phân loại ngành: Văn hóa học

Abstract: In Hanoi, “the culture on the pavement” occurs daily, varied and lively, but it seemingly has not been viewed objectively from a research and management perspective. This article points out that pavement in Hanoi are both a diverse and flexible space of livelihoods, and an open living space, a unique social space, a unique art space and a space of living memories. Therefore, pavements play an extremely important role in the culture of Hanoi. They are multi-ownership, multi-functional space where take place many dimensions of interaction between managers and the citizens and among the citizens. All of the above shows the liveliness, diversity and complexity of the “culture on the pavement”. Currently, the government is trying to manage in the direction of simplification and standardisation, so it has encountered various difficulties when establishing order on the pavements of Hanoi.

Keywords: Space of culture, order on the pavement, “culture on the pavement”.

Subject classification: Cultural studies

1. Mở đầu

Cuối năm 2016 đầu năm 2017 vấn đề vỉa hè, lấn chiếm vỉa hè, lập lại trật tự vỉa hè... trở nên nóng trên các phương tiện thông tin đại chúng, thậm chí báo chí cả nước dùng những ngôn từ khá mạnh vốn thường dùng trong quân sự như “chiến dịch”, “cuộc chiến”, “đợt ra quân”, “xuất quân”, “đợt kích”, “đổ bộ”... để ghi lại tình hình này ở Hà Nội và Tp. Hồ Chí Minh. Thực ra thì việc quản lý sử dụng vỉa hè, lòng đường đã được đề cập từ năm 1995 trong Nghị định 36/CP về bảo đảm trật tự an toàn giao thông đường bộ và trật tự an toàn giao thông đô thị. Riêng với địa bàn Hà Nội, vấn đề này đã ghi rõ trong Quyết định 63/2003/QĐ-UBND và sau đó được thay thế bằng Quyết định 227/2006/QĐ-UBND áp dụng từ ngày 22/2/2006, song công tác triển khai thực hiện còn hạn chế. Đến thời điểm đầu năm 2017 với sự quyết tâm của lãnh đạo thành phố Hà Nội, chiến dịch này được triển khai quyết liệt, đồng bộ và báo chí gọi chiến dịch này ở Hà Nội là “chiến dịch bàn tay sắt” bắt đầu từ quận trung tâm Hoàn Kiếm. Ở Tp. Hồ Chí Minh việc triển khai còn quyết liệt hơn với sự nổi lên của ông Đoàn Ngọc Hải (Phó Chủ tịch UBND quận 1), khi ông kiên quyết ra quân để dẹp sạch vỉa hè, xử lý nghiêm các sai phạm để trả lại vỉa hè cho người đi bộ. Song, chỉ sau một vài tháng triển khai, ông Đoàn Ngọc Hải phải dừng lại và sau đó thừa nhận là chiến dịch thất bại và ông xin từ chức vào đầu năm 2018. Ở Hà Nội, không ồn ào như Tp. Hồ Chí Minh nhưng báo chí cũng đã nói nhiều đến hiệu quả vô cùng khiêm tốn của chiến dịch này, như: “ồn ào rồi lại dịu êm”, “đá ném ao bè”, “đánh trống bỏ

dùi”, “Hà Nội vẫn y nguyên”, “mèo lại hoàn mèo”, “bắt cóc bỏ đĩa”, “như cơn mưa rào thoáng qua rồi chợt tắt” [8], [9].

Từ góc nhìn văn hóa, các hiện tượng này gợi ra nhiều câu hỏi, vì sao các chiến dịch này lại thất bại, vỉa hè là của ai, cuộc sống diễn ra ở vỉa hè thế nào... Có lẽ vấn đề vỉa hè cần được nhìn nhận ở góc nhìn đa chiều hơn và gắn kết với bối cảnh và cuộc sống của chính nó một cách chặt chẽ hơn.

Trên phương diện lý thuyết, James C. Scott trong công trình *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (Nhìn giống như Nhà nước: các kế hoạch cải thiện tình trạng con người đã thất bại thế nào) [5] đã bàn đến phương thức quản lý của Nhà nước và đời sống thực tế của xã hội. Ông cho rằng: “Đời sống xã hội vốn diễn ra tự nhiên với nhiều phức tạp, đa tầng, đa nghĩa, nhiều mối quan hệ đan xen, phức tạp và ràng buộc, Nhà nước muốn quản lý đời sống xã hội ấy một cách dễ dàng hơn thường phải tiêu chuẩn hóa, làm cho nó trở nên dễ nhận diện hơn và đơn giản hơn. Tuy nhiên khi các chương trình, các kế hoạch lớn của Nhà nước triển khai với mục đích mang lại điều tốt đẹp cho người dân nhưng lại dùng các tiêu chuẩn mang tính chất hành chính áp xuống và nhận diện đời sống của người dân một cách đơn giản, một chiều khiến cho các chương trình, dự án này thất bại và trong nhiều trường hợp tạo thêm ra những phức tạp mới, thậm chí là những va chạm, mâu thuẫn” [5]. Luận điểm này của James C. Scott được chúng tôi vận dụng để xem xét văn hóa vỉa hè trong các cách nhìn nhận khác nhau, chúng tôi cho rằng vỉa hè Hà Nội có đời sống văn hóa đa nghĩa, phức tạp và đa chiều hơn nhiều so với cách nhìn

nhận của các cơ quan quản lý và để hiểu rõ về văn hóa vỉa hè, nhìn ra các chiều tương tác của nó cần cái nhìn từ bên trong, từ chính các thực hành văn hóa đa dạng đang diễn ra ở vỉa hè. Bên cạnh đó, David Koh trong công trình *Wards of Hanoi* (Phường ở Hà Nội) [3] cũng tập trung nghiên cứu sự khác nhau trong các cơ chế chính sách quản lý, kiểm soát ở tầm vĩ mô (Nhà nước) và việc thực hiện các chính sách đó ở cấp cơ sở (cụ thể là phường). Ông cho rằng các cơ chế quản lý, kiểm soát ở tầm nhà nước rất chặt nhưng được nói lỏng bằng cơ chế hòa giải, thỏa hiệp ở cấp địa phương. Từ luận điểm này, chúng tôi sẽ xem xét các chiều tương tác của các bên liên quan trong thực hành văn hóa vỉa hè ở Hà Nội.

Với sự phát triển nhanh chóng của Hà Nội hiện nay, vỉa hè cũng rất đa dạng với những công năng sử dụng khác nhau, ví như vỉa hè khu vực phố cổ, vỉa hè các khu phố mới, vỉa hè ở các khu chung cư, khu đô thị... song trong bài viết này chúng tôi tập trung bàn tới không gian văn hóa vỉa hè khu vực phố trung tâm Hà Nội, khu vực quận Hoàn Kiếm và một phần quận Hai Bà Trưng (địa bàn các phường Ngõ Thò Nhậm, Thò Sách, Hàm Long) - nơi vỉa hè được hình thành sớm và luôn sống động.

2. Vỉa hè Hà Nội - không gian văn hóa đặc thù

Đi cùng với sự biến chuyển nhanh chóng của đời sống xã hội, khái niệm văn hóa cũng luôn biến đổi phù hợp với từng bối cảnh và nhãn quan thời đại. Văn hóa hiện nay được xem là có mặt trong tất cả mọi lĩnh vực của đời sống xã hội, vì vậy văn hóa được dùng ghép với các lĩnh vực (văn hóa

giao thông, văn hóa du lịch, văn hóa ngoại giao, văn hóa quản lý...), ghép với các không gian (văn hóa biển, văn hóa núi, văn hóa châu thổ...), với các loại hình (văn hóa đọc, văn hóa nghe nhìn, văn hóa trung bày...), với các hiện tượng xã hội (văn hóa phong bì, văn hóa nhậu, văn hóa đổ lỗi...) để hình thành những khái niệm thao tác cần thiết trong từng vấn đề cụ thể. Văn hóa vỉa hè cũng là một khái niệm để chỉ một loại hình văn hóa, một nơi chốn văn hóa và trải nghiệm văn hóa của nhiều đối tượng liên quan. Văn hóa vỉa hè bao gồm tất cả các khía cạnh của đời sống văn hóa diễn ra và liên quan đến không gian vỉa hè. Trong khuôn khổ bài viết này chúng tôi nhấn mạnh đến một số khía cạnh chính như: không gian văn hóa của vỉa hè; sự gắn kết của vỉa hè trong đời sống văn hóa, xã hội và tương tác văn hóa của những đối tượng liên quan đến vỉa hè.

Vào cuối thế kỷ XIX sau khi Pháp chiếm Hà Nội, năm 1883, người Pháp đã cải tạo và quy hoạch các con phố quanh Hồ Gươm và vỉa hè Tràng Tiền. Đây được xem là những vỉa hè đầu tiên theo kiểu Phương Tây ở Hà Nội. Sau đó, dần dần khu vực 36 phố phường của Hà Nội đều có vỉa hè. Người Pháp cũng đã cho thuê vỉa hè để người dân mở cửa hàng buôn bán, đến đầu thế kỷ XX khi xuất hiện một số khách sạn sang quanh Hồ Gươm thì các khách sạn này đã thuê vỉa hè mở các quán cà phê dọc theo các mái hiên, những quán cà phê này rất được ưa thích và có lẽ “cà phê vỉa hè” xuất hiện từ đó. Như vậy, ngay từ khi ra đời, vỉa hè đã không đơn thuần là không gian vật lý với chức năng dành cho người đi bộ mà còn là không gian tích hợp nhiều yếu tố văn hóa khác. Qua khảo sát, nghiên cứu, chúng tôi

nhận thấy vỉa hè Hà Nội có những không gian sau:

Không gian kinh tế: rất nhiều hoạt động kinh tế đa dạng và linh hoạt diễn ra ở vỉa hè, từ việc bán hàng ăn, uống, rau xanh, thịt cá... đến đồ dùng, đồ lưu niệm, nhu yếu phẩm, máy móc thiết bị... từ các dịch vụ sửa chữa, tiêu dùng đến việc đổi ngoại tệ, mua bán các loại vé, chợ lao động... Không chỉ các hoạt động kinh tế tư nhân mà còn cả các hoạt động kinh doanh có tổ chức, không chỉ duy trì các hoạt động kinh tế của tầng lớp bình dân mà còn cả của các tầng lớp trung lưu và giàu có.

Không gian sinh hoạt: vỉa hè là nơi diễn ra những sinh hoạt thường ngày của người dân, họ có thể gội đầu, giặt giũ, rửa rau, vo gạo, nấu nướng, luộc bánh chưng ngày Tết... Khi gia đình có việc, vỉa hè cũng là nơi người dân dựng rạp làm đám cưới, đám tang hay tổ chức các hoạt động tập thể như: tết Trung thu, tết thiếu nhi 1/6, liên hoan khu phố...

Không gian xã hội: vỉa hè là nơi có mặt đủ các tầng lớp xã hội, đủ các hình thức thể hiện văn hóa, ứng xử, đủ các cách kiếm sống, đủ các kiểu ngôn ngữ được sử dụng, đủ các câu chuyện được chia sẻ, từ các câu chuyện đời thường đến các câu chuyện thời sự của xã hội, “thông tấn xã vỉa hè” là như vậy, cập nhật và lan tỏa có khi còn nhanh hơn cả nguồn thông tin chính thức.

Không gian nghệ thuật: vỉa hè là nơi rõ nhất để nhìn ra những sự chuyển động của phố phường, của những dòng người xe qua lại, những gánh hàng rong đủ màu sắc, những người làm nghề khoe sự tài khéo, những loại đồ ăn, thức uống phô bày cả cách làm, những loại hình nghệ thuật đa dạng được sáng tạo và trình diễn tại chỗ, rồi

những mái nhà, ô cửa, những hàng quán tấp nập, những âm thanh cuộc sống... tất cả làm nên một đời sống nghệ thuật nhiều sắc màu và đặc biệt hấp dẫn du khách.

Không gian ký ức: vỉa hè gắn với những kỷ niệm, hoài niệm với những món ăn quen thuộc, với những câu chào hỏi, những giao tiếp xã hội... vỉa hè gắn với những con người, cảnh vật, những hàng cây, góc phố như những chứng nhân của lịch sử... tất cả đi vào ký ức, trở thành ký ức mà mỗi người đã từng có trải nghiệm đó không quên được và ký ức ấy theo suốt họ trong cuộc đời, để mỗi khi đi xa họ luôn nhớ về, mỗi khi trở về họ muốn trải nghiệm. Ký ức về vỉa hè Hà Nội đã và vẫn đang có đời sống sinh động trong thực tế cũng như trong thi ca, nhạc họa (tranh phố Hà Nội của Bùi Xuân Phái, Nguyễn Trường hay bài hát Người Hà Nội Nguyễn Đình Thi với “Sống vui phố hè/ Bồi hồi chàng trai/ Những đôi mắt nào”...).

Nhìn ở khía cạnh văn hóa, vỉa hè Hà Nội là một không gian đặc thù mà từ khi xuất hiện cho đến nay con người đã không ngừng tạo ý nghĩa cho nó và đó cũng là quá trình sáng tạo văn hóa đưa vỉa hè từ không gian vật lý trở thành một không gian văn hóa. Cho đến nay văn hóa vỉa hè trở thành một phần vô cùng quan trọng trong bức tranh văn hóa đô thị Hà Nội.

3. Vỉa hè trong đời sống văn hóa của Hà Nội

“Vỉa hè là cuộc sống của người Hà Nội, cái đất thủ đô này mà không còn văn hóa vỉa hè, bia hơi, trà đá, cà phê, bún bánh... không còn tụ tập vỉa hè, chơi bời, mua bán

trên vỉa hè... thì còn cái gì nữa” (Ông Nguyễn Thích, 78 tuổi, phố Phan Chu Trinh). Vì sao vỉa hè lại gắn bó với đời sống của người Hà Nội đến như vậy, vì sao những hè phố chật hẹp ấy lại làm góp phần không nhỏ làm nên cả phần hồn cho thủ đô như vậy?

Với mỗi người dân Hà Nội, vỉa hè luôn sống động, là chỗ ăn chỗ chơi, chỗ tụ họp bạn bè, chỗ mua bán, sửa chữa, sử dụng dịch vụ, chỗ chia sẻ thông tin, chỗ thưởng thức nghệ thuật, chỗ thể hiện sự sành điệu và hiện nay nhiều vỉa hè Hà Nội trở thành địa điểm “check in” hấp dẫn giới trẻ như phố Hàng Mã, phố Tạ Hiện, phố Nhà Thờ... Người Hà Nội thực sự đã sống cuộc sống đầy màu sắc và sôi động trên vỉa hè, đã gắn bó với vỉa hè từ thời thơ ấu cho đến khi về già, vỉa hè đã trở thành một phần trong cuộc đời của họ, sống trong ký ức của họ. Như vậy vỉa hè Hà Nội đã không còn đơn thuần là vỉa hè với công năng vật lý, kỹ thuật nữa mà đã được tạo dựng thành “nơi chốn văn hóa”. Nơi chốn này không chỉ ý nghĩa với người Hà Nội mà còn rất hấp dẫn khách du lịch và chính khách du lịch cũng đã góp phần làm cho vỉa hè Hà Nội trở thành “nơi chốn văn hóa” một cách sống động. Một nhà nghiên cứu văn hóa thường xuyên ngồi trà đá vỉa hè phố Trần Xuân Soạn khẳng định: “Vỉa hè chính là một nơi chốn văn hóa. Đô thị sẽ chết nếu không có “nơi chốn văn hóa”. Trong một khảo sát được chúng tôi thực hiện từ năm 2010 ở quận Cam, bang California, Hoa Kỳ với một số người Việt Nam gốc Bắc đang làm việc ở đó, chúng tôi được họ chia sẻ về nỗi nhớ Hà Nội, có người nói nhớ Hà Nội là nhớ quán nước đầu phố hay ngồi tụ tập bạn bè, người nhớ vị phở Bát Đàn, người lại nhớ các hàng quà vặt, người nhớ quán cà phê Lâm, cà phê Giảng, người nhớ tiếng rao

đêm... nhìn lại chúng tôi nhận thấy các nỗi nhớ của họ đều liên quan đến vỉa hè, đến những nét văn hóa được tạo dựng trên không gian hè phố. Vỉa hè Hà Nội là nơi chốn ghi dấu cuộc sống mỗi ngày của người dân, là nơi chốn cho những người đi xa nhớ về, là nơi lưu giữ ký ức trong cuộc đời mỗi người và nơi ấy thực sự là “nơi chốn văn hóa”, góp phần quan trọng tạo nên phần hồn cho thủ đô.

Sôi động bậc nhất trên vỉa hè Hà Nội có lẽ là hoạt động liên quan đến ẩm thực. Chính hoạt động này đã góp phần tạo dựng, duy trì và làm giàu cho văn hóa ẩm thực và định hình “văn hóa bệt” ở Hà Nội. Văn hóa ẩm thực ở Hà Nội rất đa dạng và làm nên sự đa dạng đó chính là vô số các món ăn có mặt trên các vỉa hè. Người Hà Nội thích ăn uống ở vỉa hè không chỉ vì sự tiện lợi (chỗ nào trên vỉa hè cũng có hàng ăn uống, nhiều lựa chọn), giá cả phù hợp (luôn rẻ hơn trong các quán ăn, nhà hàng) hay sự phong phú của các món ăn, đồ uống (đa dạng chủng loại, cách thức chế biến và thưởng thức, theo thời gian trong ngày, theo mùa hay theo chất và vị...) mà còn vì không gian ăn uống, phong cách ăn uống, sự giao tiếp khi ăn uống, nhìn ngắm quá trình làm ra đồ ăn thức uống và cả không khí phố phường xung quanh. Đồ ăn thức uống vỉa hè Hà Nội đặc biệt ngon và mang đúng chất Hà Nội, những gánh phở, bún thang, bún chả, bún ốc, bún riêu, bún đậu, bánh cuốn, rồi những thúng xôi lúa, xôi cốm, bánh giò... đã gói trọn cả tinh hoa ẩm thực Hà Nội từ bao đời mà sau này khi chúng xuất hiện trong các nhà hàng, khách sạn sang trọng nhưng lại không thể ngon được như ở các hàng vỉa hè. Với người dân Hà Nội ẩm thực vỉa hè đã trở thành một phần tất yếu trong cuộc sống và với du khách ẩm thực Hà Nội luôn

ting tế, hấp dẫn và trở thành thể mạnh kéo họ đến với thành phố này. Ẩm thực vỉa hè phổ biến ở Hà Nội đến mức hình thành nên một kiểu văn hóa được gọi là “văn hóa bệt” tức là ngồi ăn uống bệt xuống đất (có lót tờ báo hay mảnh bia) hoặc ngồi ghé con rất thấp, có bàn hoặc không có bàn hoặc dùng luôn ghé làm bàn. Trên các vỉa hè Hà Nội, hình ảnh quen thuộc là những hàng ăn với gánh, hộp, bếp, xoong, nồi lúp xúp với thực khách ngồi quây xung quanh, những hàng cà phê, trà đá, trà chanh ở khắp các góc phố, bên hiên nhà, những mẹt hàng rong qua lại trên các con phố, khi có khách là cả người bán, người mua đều ngồi bệt xuống để xem hàng, cân, đong, đếm. “Văn hóa bệt” luôn tạo ra cảm giác gần gũi, thân thiện, cởi mở, tươi vui nhưng lại phong cách. Không phải ngẫu nhiên mà ẩm thực vỉa hè Hà Nội nổi tiếng trên thế giới khi liên tục lọt vào danh sách bình chọn của các trang báo nổi tiếng. Năm 2016, theo bình chọn của tạp chí Telegraph (Anh), Hà Nội đứng đầu danh sách những thành phố có ẩm thực hấp dẫn nhất thế giới. Tháng 7/2019, tờ The Guardian (Anh) vừa bình chọn 20 địa điểm có tour du lịch ẩm thực tốt nhất thế giới, Hà Nội góp mặt trong danh sách này.

Bên cạnh ẩm thực, đa dạng các hoạt động kinh tế khác diễn ra trên vỉa hè đã đóng góp một phần không nhỏ vào việc thúc đẩy tăng trưởng kinh tế và cải thiện sinh kế của nhiều nhóm xã hội, đặc biệt là nhóm lao động nghèo. Theo điều tra của tác giả Annette Kim ở Tp. Hồ Chí Minh, năm 2014 kinh tế vỉa hè cung ứng khoảng 20% việc làm và lương thực cho thành phố [6], một kết quả nghiên cứu khác vào năm 2016 kinh tế vỉa hè Tp. Hồ Chí Minh cung ứng đến 30% việc làm và đáp ứng khoảng 30%

nhu cầu ăn uống của người dân [10]. Tuy chúng tôi chưa có con số cụ thể của Hà Nội song chắc chắn cũng không khác nhiều so với vỉa hè Tp. Hồ Chí Minh và như vậy rõ ràng kinh tế vỉa hè có vị trí quan trọng. Trên vỉa hè Hà Nội hầu như mặt hàng nào trong nhóm hàng lương thực, thực phẩm, đồ ăn thức uống và các nhu yếu phẩm thiết yếu cũng có, người dân Hà Nội quen với việc mua bán hàng ở vỉa hè và dần dần thích các trao đổi mua bán vỉa hè vì sự tiện lợi, giá rẻ, được mặc cả, được trao đổi vui vẻ, được bình phẩm thoải mái, thậm chí có thể được sơ chế giúp... điều này thực sự không có được khi mua bán ở siêu thị. Quan sát trên các con phố cổ của Hà Nội rất dễ dàng để chúng ta nhận thấy các hoạt động kinh tế diễn ra sôi nổi, đa dạng, phong phú, có sự liên kết và phụ thuộc lẫn nhau, đây là dạng hoạt động kinh tế đặc biệt vì ngoài mục tiêu lợi nhuận còn có mục tiêu xã hội, tình cảm, tạo sự quen biết, tin cậy, trợ giúp... nên dễ gắn kết và ràng buộc. Các hoạt động kinh tế vỉa hè này đã nuôi sống một bộ phận không nhỏ những người lao động nghèo, những người “sống bám vào hè phố” như lời cô Tâm bán hoa quả rong khu vực phố cổ tự nói về mình và những người “cùng hội cùng thuyền” của cô. Theo cô, đội ngũ này đông đây, từ nhiều tỉnh lên, cũng có Hà Nội nữa, ngày ngày lượn khắp phố cổ. Thu nhập của nhóm bán hàng rong này cũng như nhóm những người làm dịch vụ ở vỉa hè không cao nhưng cũng không tệ, có thể giúp họ được nhiều trong cuộc sống, Cô Tâm kiếm được khoảng 200-300 nghìn đồng/ngày, số tiền này giúp cô nuôi sống được bản thân trợ ở Hà Nội và còn tiết kiệm gửi về quê được. Nhóm bán hàng rong vỉa hè như cô Tâm chỉ là một nhóm, còn có nhiều nhóm “sống bám vào hè phố” khác

nữa như những người thợ sửa đồ, bán đồ gia dụng, lưu niệm, đồ ăn uống, làm dịch vụ... họ đều kiếm sống được, họ vui vẻ vì điều đó và cho rằng: không còn vỉa hè như thế này nữa thì chúng tôi sống bằng gì?. Vỉa hè Hà Nội tập trung đa dạng, phong phú các hoạt động kinh tế đặc biệt hấp dẫn khách du lịch và phát triển được kinh tế du lịch, cải thiện sinh kế cho nhóm người nghèo và lao động phổ thông, đóng góp hiệu quả vào kinh tế thủ đô.

Việc ăn uống, mua bán, tụ tập chuyện phiếm trên vỉa hè đã trở nên vô cùng quen thuộc ở bất cứ con phố nào ở trung tâm Hà Nội vì vỉa hè duy trì tính dân chủ, bình đẳng trong giao tiếp. Vỉa hè Hà Nội, với tính chất đặc biệt sôi nổi và sống động của nó trong ăn uống, mua bán, sinh hoạt nên cũng có đa dạng các thành phần xã hội xuất hiện trên vỉa hè song ít có sự phân biệt về địa vị, đẳng cấp, điều kiện kinh tế ở đây, ví như đã ngồi hàng ăn uống trên vỉa hè thì ai cũng như ai, đều được phục vụ như nhau, họ cũng thoải mái nói chuyện với nhau dù chưa quen biết, cũng có thể góp chuyện, bình luận... Một bác là cán bộ ngành văn hóa về hưu hay ngồi trà chén phố Nguyễn Hữu Huân cho rằng: ngồi trà chén ở vỉa hè này chủ yếu là cái thú thôi, thú nói chuyện rộng rãi, thấy thoải mái, nói có người nghe, ai nói chủ đề nào là có người bàn tán cùng ngay, là cái vui. Trong không gian chật hẹp của vỉa hè, chỗ ngồi rồi bàn ghế đều không thể thoải mái nên con người cũng gần gũi nhau hơn, dễ dàng bắt chuyện với nhau hơn, cách xưng hô cũng không cần nhìn mặt hay hỏi tuổi chặt chẽ lắm. Nội dung các câu chuyện trên vỉa hè càng thoải mái, từ chuyện trong nhà đến ngoài ngõ, từ chuyện chính trị đến giao thông, từ thời tiết đến bóng đá, từ tham những đến thi cử... nhiều

chuyện vốn phải rất dè dặt trong các không gian khác nhưng ở đây đều có thể nói được, bàn tán, phân tích được, nói chuyện gì cũng có người tham gia được và tham gia bất cứ lúc nào, vừa làm vừa góp chuyện, vừa bán hàng, mua hàng vừa góp chuyện... người góp chuyện không cứ trẻ hay già, trai hay gái, khách hay chủ, người lạ hay quen, người Việt Nam hay người nước ngoài. Tất cả tạo ra bầu không khí dân chủ và bình đẳng trong giao tiếp xã hội trên vỉa hè. Chính vì sự dân chủ và bình đẳng này mà nhiều nhà nghiên cứu nước ngoài đã “lê la”, “buôn chuyện” khắp các vỉa hè, thu lượm được nhiều vốn sống và các câu chuyện vỉa hè và đó trở thành nguồn tư liệu hữu ích giúp họ viết ra những công trình nghiên cứu sâu sắc về văn hóa Việt Nam. Ví như, Conor Lauesen với *Hà Nội trong mắt một người Mỹ* (2011), Martin Rama với *Hà Nội một chốn rong chơi*, Kim, Annette Miae với *Sidewalk City: Remapping Public Space in Hồ Chí Minh city* (2015), Eric Harms với *Luxury and Rubble: Civility and Dispossession in the New Saigon* (2016)...

Vỉa hè, nhìn qua có thể ai đó nghĩ là lộn xộn, là phức tạp song thực chất lại không hẳn như vậy, ở mỗi một khu vực, một quốc gia, một vùng miền vỉa hè lại có những nét riêng và những hoạt động trên vỉa hè Hà Nội cũng giúp tạo dựng phong cách văn hóa riêng cho Hà Nội. Tác giả Martin Rama đã cho rằng: “Ở Hà Nội có một nền “văn hóa vỉa hè”. Mọi người ăn uống, giao lưu, kiếm sống, hẹn hò, mua bán... ở ngoài đường. Không phải ngẫu nhiên mà người nước ngoài rất yêu Hà Nội” [2]. Vỉa hè Hà Nội, đặc biệt là vỉa hè phố cổ Hà Nội đặc sắc ở các mặt hàng được bày bán, mỗi mặt hàng gắn với một tên phố: phố Hàng Mã bán đồ mã và đồ chơi trung thu, phố Hàng Buồm bán bánh

keo, phở Hàng Đào bán quần áo may sẵn, phở Hàng Dầu bán giày dép... mỗi món ăn được xem là đặc sản của Hà Nội cũng gắn với các hệ phố: bún chả Hàng Mành, phở Thìn Lò Đúc, kem xôi Hai Bà Trưng, nộm bò khô hồ Hoàn Kiếm, bánh tôm Hàng Bò, bún ốc Hàng Chai, bún đậu Phất Lộc, bún thang Hàng Hành, miến lươn Phủ Doãn... Bên cạnh đó, cách thưởng thức ẩm thực vỉa hè cũng tạo nên nét riêng, rất khó gọi tên song có thể xem đó là sự “khổ” trong thưởng thức vì các quán vỉa hè thiếu không gian vật chất cần thiết cho việc ăn, phục vụ thiếu chuyên nghiệp, ồn ào, thường xuyên phải “chạy” do lấn chiếm vỉa hè bị dẹp... khách hàng của những quán này chủ yếu là ngồi xôm, ghế nhựa rất nhỏ, không bàn, nhiều khi phải xếp hàng dài chờ đợi, khi ăn thực khách ngồi san sát nhau, chưa ăn xong đã có người khác đứng chờ để lấy chỗ... Điều đáng nói là thực khách phải khổ sở như vậy không phải vì ham rẻ (vì thực chất giá cả ở các quán vỉa hè không hề rẻ, nhiều quán khá đắt), cũng không hẳn chỉ vì đồ ăn quá ngon mà có lẽ vì cả những “thương hiệu”, những “vị giác” gợi nhớ ký ức ví như gánh bún ốc chuẩn hương vị Hà Nội đã bán 40 năm, các quán cà phê Nhân, Nhĩ, Dĩ, Giảng gợi nhớ về hương vị cà phê của một Hà Nội cổ kính từ những năm 40 của thế kỷ trước (cà phê Giảng ra đời năm 1946). Có lẽ chính cái “thú” của người Hà Nội: thú ăn, thú chơi, thú đi lang thang trên các hệ phố, thú “giao lưu... ngoài đường” (như cách nói của Martin Rama) đã góp phần tạo nên phong cách riêng cho Hà Nội.

Vỉa hè Hà Nội có một đời sống sôi động, nhiều sắc thái, gắn với đời sống hàng ngày của người dân. Văn hóa vỉa hè thực sự trở thành một khái niệm đa nghĩa và là một mảng màu đậm nét trong bức tranh văn hóa Hà Nội để mỗi khi nói tới Hà Nội

người ta không thể không nhắc tới văn hóa vỉa hè, dù ở thái cực nào (đồng tình hay phản đối).

4. Vỉa hè Hà Nội trong các chiều tương tác

Liên quan đến vỉa hè và văn hóa vỉa hè Hà Nội, có rất nhiều quan điểm, góc nhìn khác nhau: nhà quản lý nhìn vỉa hè như một không gian công với những sự lộn xộn, phức tạp, không văn minh, thậm chí là nhếch nhác và què mùa; nhà quy hoạch đô thị nhìn vỉa hè như một không gian trung gian giữa trong nhà và đường phố, giữa không gian công và không gian tư với công năng chủ yếu là dành cho người đi bộ và chứa hạ tầng kỹ thuật; nhà sử học nhìn vỉa hè như một nơi ghi dấu ấn của thời gian mà nhìn vào đó sẽ biết được những bước đi của lịch sử thành phố; nhà văn hóa xem vỉa hè là một không gian văn hóa, một nơi chốn văn hóa với sự đa dạng và sống động của các thực hành văn hóa và các thực hành văn hóa ấy chuyển tải nhiều thông điệp chính trị, kinh tế, xã hội; nhà kinh tế nhìn vỉa hè là cơ hội kinh doanh, quảng bá sản phẩm; khách du lịch xem vỉa hè như một nơi chốn để quan sát, để giải trí, giao lưu và trải nghiệm cuộc sống của người Hà Nội; người dân đang mưu sinh trên vỉa hè nhìn vỉa hè là nơi làm ăn, kiếm sống; người dân không mưu sinh trên vỉa hè xem vỉa hè là nơi chốn ăn uống, mua bán, giải trí, giúp họ đáp ứng nhu cầu cuộc sống một cách nhanh chóng và thuận tiện nhất, cả nhu cầu vật chất lẫn tinh thần. Các cách nhìn khác nhau này có lúc va chạm, mâu thuẫn nhau song về cơ bản là tương tác được với nhau, tồn tại cùng nhau tạo ra tính đa nghĩa cho văn hóa vỉa hè.

Với không gian vật chất khiêm tốn nhưng xét về mặt chức năng thì vỉa hè Hà Nội là không gian đa chức năng. Vỉa hè ở các khu phố trung tâm Hà Nội chưa bao giờ chỉ có chức năng sử dụng duy nhất là để đi bộ, dành cho người đi bộ mà còn rất nhiều chức năng khác nhau, phụ thuộc vào điều kiện, tính chất của mỗi vỉa hè. Các hè phố Hà Nội duy trì chức năng chuyển tiếp không gian (giữa trong nhà và đường phố, giữa công và tư), chức năng thương mại, chức năng giao tiếp xã hội, chức năng thông tin, chức năng thẩm mỹ...

Trong không gian đa chức năng ấy ai là người sở hữu vỉa hè? Câu trả lời chắc chắn không phải là một người mà vỉa hè là không gian đa sở hữu. Vỉa hè không chỉ của người dân mà còn của Nhà nước, của những nhà quản lý, của những cơ quan, công sở và phần nào đó của cả khách du lịch. Vỉa hè bao giờ cũng là một không gian sôi động và làm nên sự sôi động ấy chính là những người có mặt ở đó. Đông đảo nhất trên vỉa hè là người dân nhưng đây không phải là đồng nhất, họ gồm nhiều nhóm khác nhau: người sinh sống cố định ở phố có vỉa hè, người thuê vỉa hè kinh doanh cố định, người bán rong, người thụ hưởng các loại hình dịch vụ và các sinh hoạt trên vỉa hè, trong đó có khách du lịch... Ngoài ra, có mặt thường xuyên trên vỉa hè còn là các lực lượng chức năng làm công tác dẹp vỉa hè²... Như vậy, có nhiều nhóm xã hội khác nhau tham gia sử dụng và hoạt động trên vỉa hè nên vỉa hè trở thành không gian tương tác khá đặc biệt, trong đó có hai mối tương tác căn bản là giữa người dân và các cơ quan quản lý và giữa những người dân với nhau trên vỉa hè.

Trong tư duy của các cơ quan quản lý đô thị thì vỉa hè là nơi lộn xộn, phức tạp, nơi người dân phần lớn chiếm dụng không gian

công... nên trong “cuộc chiến vỉa hè”, các cơ quan quản lý nêu cao khẩu hiệu “giành giật vỉa hè”, “đòi lại vỉa hè”, “lập lại trật tự vỉa hè”... Trong con mắt của họ người dân là người chiếm dụng vỉa hè để buôn bán mà chủ yếu là “buôn thúng bán mẹt” nên cần đòi lại và thông điệp đưa ra là “giành lại vỉa hè cho người đi bộ”. Đây chính là cách hiểu theo kiểu đơn giản hóa vấn đề vốn phức tạp, tự nhiên như James C. Scott đã bàn tới, vỉa hè, nhất là vỉa hè các phố trung tâm Hà Nội chưa bao giờ chỉ dành cho người đi bộ ngay từ khi hình thành vỉa hè mà đó là không gian đa tầng đa nghĩa, đa biểu hiện, đa sở hữu... như chúng tôi đã phân tích ở trên. Cách nhìn nhận khác nhau này đã dẫn đến việc các cơ quan quản lý luôn cố gắng lập lại trật tự vỉa hè theo những quy chuẩn, thường xuyên phân công lực lượng chức năng đi kiểm tra, giám sát, thu giữ hàng hóa, cơ sở vật chất, cấm bán hàng rong, cấm người dân bày bán trên vỉa hè... Người dân khi bị nhắc nhở, thu giữ, phạt thì chấp hành, xong lại thôi, mọi việc mua bán, ăn uống lại diễn ra bình thường nhưng hai bên luôn có sự “canh chừng” nhau. Cảnh tượng phổ biến trên vỉa hè Hà Nội là khi lực lượng chức năng đến thì người dân nháo nhác chạy vào các ngõ, các nhà hoặc đẩy đồ đang bán lại hoặc kéo lùi vào nhà... Một chị chủ cửa hàng giày dép phố Hàng Dầu đã nói rằng: chị không biết văn hóa vỉa hè vỉa hiếc gì nhưng có cả trăm cách tránh và chạy công an, trật tự ở đây có khi cũng văn hóa ấy, và quan trọng là sau khi các lực lượng này đi qua thì vỉa hè lại trở về như cũ, lại sôi động, tấp nập việc mua bán, ăn uống, làm nghề và tránh, chạy các lực lượng chức năng dẹp vỉa hè đã là một kỹ năng, một thực hành văn hóa thường ngày trên các hè phố Hà Nội.

Điều đáng quan tâm là các tiêu chuẩn được đưa ra trong “cuộc chiến vỉa hè” đó được khuôn định bằng khái niệm văn minh đô thị gắn với các tiêu chí sạch sẽ, trật tự, ngăn nắp, hiện đại, trong khi đó, vỉa hè lại là một nơi chón sống động, đa năng, đa sở hữu, văn hóa vỉa hè với sự đa tầng, đa nghĩa, đa biểu hiện thực sự vượt ra ngoài sự bao quát của các chuẩn mực định sẵn cũng như cách hiểu đã được đơn giản hóa mà Nhà nước đưa ra. Đúng như James. C. Scott (1999) đã khẳng định: “Việc quản lý theo các góc nhìn tiêu chuẩn hóa, đơn giản hóa như thế đương nhiên là khó có thể đạt hiệu quả, nhịp điệu: bày ra - dẹp - chạy/thu vào - bày ra trở thành nhịp điệu bình thường và quen thuộc ở vỉa hè và sự thỏa hiệp, thương thảo giữa hai bên là tất yếu diễn ra” [4]. Đó là thỏa hiệp giữa lý và tình, giữa luật pháp và sự thông cảm, giữa những sự “ra quân”, “theo dõi”, “bắt phạt”... và chiến lược ứng phó kiểu “du kích”, “che mắt”, “báo cho nhau”, “nhờ nhau”... Trong nhiều trường hợp sự thỏa hiệp biến thành sự dàn xếp để “đôi bên cùng có lợi”, “biết hết nhưng việc phải làm thì vẫn làm thôi”, “cũng mắt nhắm mắt mở mà cho qua”, “lờ đi là chính”... như lời của nhiều người dân nói về ứng xử của các lực lượng chức năng dẹp vỉa hè với họ. Như vậy, quan hệ giữa các lực lượng chức năng dẹp vỉa hè với người dân sinh sống, làm ăn, buôn bán trên vỉa hè không chỉ có va chạm, mâu thuẫn mà giữa hai bên đã có những sự thỏa hiệp, dàn xếp. Những gì là chuẩn mực, là quy định trong các chính sách ở tầm vĩ mô đã được triển khai một cách hết sức linh hoạt và theo một cách riêng ở tầm vi mô, gắn với thực tế sống động của các thực hành văn hóa ở vỉa hè Hà Nội.

Khác với sự hình dung của các nhà quản lý đô thị cũng như của không ít người về sự lộn xộn, phức tạp của vỉa hè, những người dân đang làm ăn, sinh sống trên vỉa hè lại đang duy trì một sự “dàn xếp ổn cả”, “lộn xộn nhưng có sắp xếp hết”, “nhìn nhau và bảo nhau được”, “biết ý biết điều”... như chính cách họ nói về mối quan hệ giữa họ với nhau trên vỉa hè. Ông Nhân, 78 tuổi sinh ra và lớn lên ở phố Bạch Mai, là cựu chiến binh xuất ngũ năm 1984, hiện sống ở phố Cầu Gỗ đã giải thích rõ cho chúng tôi về sự dàn xếp giữa những người dân trên vỉa hè: vì nó đã thành nếp nên chính ra trên vỉa hè không cãi nhau mấy đâu, mà cái cãi nhau, thậm chí đánh nhau nhiều là ở người tham gia giao thông dưới lòng đường ấy. Tôi nghĩ thế này, dưới đường nó xô bồ, nhiều khi lại là mất văn hóa hơn là trên vỉa hè, bởi vì ai người ta cũng nói đường chắc chắn là của Nhà nước nên không ai có trách nhiệm. Còn trên vỉa hè mang tiếng là lấn chiếm lung tung của nhà nước nhưng người ta lại làm kiểu biết ý, biết điều ấy, cho nên dân với nhau không có lời qua tiếng lại mấy, người ta sống bằng tình cảm chứ không phải người dung nước lã như khi đi xe máy, ô tô. Mà tôi thấy là dưới đây mà có va chạm là người ở trong đây lại chạy ra giúp là chủ yếu, chứ không phải là những người cùng tham gia giao thông giúp đâu. Những người bán rong cũng có nếp của họ, người ta không bao giờ lên lấn chỗ của hàng quán vì họ biết điều. Bà Luyến, 68 tuổi, bán thịt trên phố Trần Xuân Soạn cũng nói về một sự dàn xếp khác trên vỉa hè, đó là dàn xếp thời gian bán hàng với nhau: góc

via hè đây sáng cô bán thịt, trưa đến gánh cơm bình dân, chiều chiều hàng bánh khoai, bánh ngô, tối thì có hàng trà chén, tiền đóng cho công an hay đội trật tự phường thì chia nhau ra mà đóng, đồng ý với nhau thế thì mới làm được lâu chứ. Quan sát của chúng tôi thấy rõ giữa những người làm ăn trên via hè luôn có sự dàn xếp hợp lý với nhau để tất cả các bên cùng có lợi và có thể cùng nhau sống được trên via hè. Họ rất có ý thức giúp nhau, chúng tôi đã chứng kiến thường xuyên những cảnh chạy công an, trật tự các gánh hàng chạy nhờ trong nhà dân, trong sân cơ quan, công ty, chạy vào các ngõ hoặc gửi đồ sang những hàng ngồi cố định, họ cũng rất ý thức việc quét dọn giữ vệ sinh chung để có được chỗ tốt nhất có thể cho việc bán hàng.

Trong sự dàn xếp này của người dân còn có sự ủng hộ của những người hưởng thụ văn hóa via hè, những người thường xuyên mua bán, ăn uống, sử dụng các dịch vụ trên via hè. Họ luôn sẵn sàng chia sẻ sự chật hẹp không gian, sự thiếu cơ sở vật chất, thiếu sự phục vụ chu đáo của các quán hàng hay các dịch vụ, nhiều khi đang ăn phải bê bát chạy, đang mua bán phải chờ đợi cho người bán đi tránh công an, đang nói chuyện phải dừng... nhưng họ luôn vui vẻ chấp nhận và coi đó là việc đương nhiên với via hè.

Nếu nhìn hình thức sự tương tác giữa lực lượng chức năng dẹp via hè và người dân làm ăn sinh sống trên via hè sẽ luôn là sự mâu thuẫn giữa một bên là được cấp thẩm quyền để dẹp một bên là bị dẹp đó, hay sự tương tác giữa những người dân với nhau sẽ luôn là sự lộn xộn, tranh giành song thực chất lại không hẳn như vậy, luôn có sự dàn

xếp, thỏa hiệp từ bên trong giữa các bên và chính sự thỏa hiệp, dàn xếp này giữ vai trò quan trọng trong việc duy trì các thực hành văn hóa via hè Hà Nội như hiện nay. Chính vì vậy, có thể coi via hè Hà Nội như một không gian của những sự dàn xếp, thỏa hiệp. Điều này chia sẻ với nghiên cứu của David Koh, ông cho rằng: “Cơ chế quản lý, kiểm soát ở tầm nhà nước thì rất chặt nhưng khi thực thi ở via hè thì đã được nói lỏng bằng cơ chế dàn xếp, thỏa hiệp” [3], ông nhấn mạnh không gian đường phố Hà Nội do các phường quản lý là không gian dàn xếp. Ông Lê Hồng Giang trong một bài trả lời phỏng vấn gần đây cũng đã nhấn mạnh đến khía cạnh dàn xếp trên via hè để đạt được sự cân bằng. Ông cho rằng: “Cái via hè tốt là via hè cân bằng hạnh phúc cho nhiều thành phần xoay quanh nó, chứ không chỉ cho riêng người đi bộ” [11].

5. Kết luận

Nhận diện về via hè Hà Nội, về vai trò của via hè trong đời sống văn hóa của Hà Nội cùng các chiều tương tác của các bên liên quan đến via hè, có thể nhận thấy rõ ràng via hè là một không gian văn hóa, một nơi chốn văn hóa, nơi diễn ra cuộc sống thường ngày của người dân với tất cả những hoạt động sinh hoạt, mưu sinh, giao tiếp, ứng xử... Cuộc sống ấy luôn được thể hiện với tất cả những chiều cạnh phong phú, đa dạng, phức tạp và luôn vận động, phát triển, biến đổi không ngừng. Tất cả định hình nên văn hóa via hè Hà Nội với sự đa nghĩa, đa tầng, đa chức năng, đa sở hữu và gắn kết chặt chẽ với bối cảnh chính trị, kinh tế, xã

hội và văn hóa của thủ đô. Nếu nhìn via hệ từ khía cạnh đời sống và văn hóa đa chiều như vậy, có lẽ những nỗ lực tiêu chuẩn hóa, đơn giản hóa nó để quản lý với những biện minh về một Hà Nội văn minh, trật tự sẽ khó đưa đến sự thành công như ý muốn.

Chú thích

² Thời điểm đầu năm 2017 khi Hà Nội ra quân lập lại trật tự via hệ, có 12 lực lượng chức năng tham gia vào chiến dịch này: thanh tra xây dựng, thanh tra giao thông, công an hình sự, cảnh sát hình sự, công an phường, trật tự phường, cán bộ địa chính, cán bộ quản lý đô thị, công nhân phá dỡ, công nhân thu dọn, nhân viên thoát nước và nhân viên môi trường đô thị.

Tài liệu tham khảo

- [1] Conor Lauesen (2011), *Hà Nội trong mắt một người Mỹ*, Nxb Tri thức, Hà Nội
- [2] Martin Rama (2014), *Hà Nội một chốn rong chơi*, Nxb Thế giới
- [3] David Koh (2006), *Wards of Hanoi [Phường ở Hà Nội]*, Institute of Southeast Asian Studies, Singapore
- [4] Eric Harms (2016), *Luxury and Rubble: Civility and Dispossession in the New Saigon* University of California Press.
- [5] James C. Scott (1999), *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, Yale University Press, New Heaven, USA.
- [6] Kim, Annette Miae (2015), *Sidewalk City: Remapping Public Space in Hồ Chí Minh city* University of Chicago press.
- [7] Sarah Turner and Laura Schoenberger (2012), Street Vendor Livelihoods and Everyday Politics in Hanoi, Vietnam: The Seeds of a Diverse Economy?, *Urban Studies*, 49(5) 1027–1044, April 2012
- [8] <https://thethaovanhoa.vn/dien-dan-van-hoa/lap-lai-trat-tu-via-he-ha-noi-khong-de-on-ao-roi-lai-diu-em-n20170307151339896.htm>;
- [9] <https://magazine.vov.vn/20180315/Inamsauchiendichdepviahe/index.html> truy cập ngày 15/9/2019
- [10] <http://tphcm.chinhphu.vn/%E2%80%9Cngon-ngang-bua-bai-sao-goi-la-van-hoa%E2%80%9D>, truy cập ngày 22/4/2017
- [11] <http://soha.vn/ong-le-hong-giang-via-he-viet-nam-kinh-te-mat-tien-va-kinh-te-hang-rong-20170320145056714.htm>, truy cập ngày 28.8.2019

